

حقوق کیفری کودکان و نوجوانان

معین خزانلی، حقوق دان و پژوهشگر حقوق بشر

حقوق کیفری کودکان و نوجوانان

معین خزانلی، حقوق دان و پژوهشگر حقوق بشر

دادبان

تماس با وکیل در واتس اپ:

+ ۹۰۵۵۱۰۳۳۲۵۷۵

www.dadban.info

Support@dadban.info

dadban2021

dadban4

حقوق کیفری کودکان و نوجوانان

معین خزائلی، حقوق دان و پژوهشگر حقوق بشر

پاییز ۱۴۰۳

دادبان، مرکز مشاوره و آموزش حقوقی ویژه کنشگران

© 2024 Dadban

فهرست

۶	پیش‌گفتار
۸	قوانین مرتبط
۱۰	کودک در مواجهه با قانون و نمایندگان آن
۱۱	کودک در مقام متهم
۱۱	سن مسئولیت کیفری
۱۴	حداقل سن مسئولیت کیفری
۱۵	انواع مواجهه کودک-متهم با قانون
۱۵	کودک-متهم در تحقیقات مقدماتی
۱۷	مرجع قضائی صالح برای انجام تحقیقات مقدماتی در جرائم افراد زیر ۱۸ سال
۱۸	کیفیت بازداشت اطفال و نوجوانان
۱۸	حقوق کودک و نوجوان در مرحله تحقیقات مقدماتی
۲۱	کودک-متهم در جریان محاکمه
۲۲	حقوق کودک و نوجوان در جریان محاکمه
۲۷	کودک-بزه‌کار هنگام صدور و اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی
۲۸	اقدامات اصلاحی و تربیتی مجاز برای افراد زیر ۱۸ سال
۲۹	حقوق کودکان زیر ۱۵ سال در جریان صدور و اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی
۳۱	حقوق کودکان و نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ سال در روند صدور و اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی
۳۶	کودک در مقام بزه‌دیده
۳۷	حقوق کودک و نوجوان در مقام بزه‌دیده

پیش‌گفتار

یکی از موضوعات مهم در زمینه حقوق کودکان و نوجوانان که به طور مستقیم با تمامیت جسمانی و کرامت انسانی آنها در ارتباط است موضوع کودک در برابر قانون و چگونگی مواجهه قانون با کودک است. آسیب‌پذیری جسمی، روانی، ذهنی و عقلی کودک ایجاب می‌کند که او هنگام مواجهه‌اش با قانون و ابزارهای قانونی، مورد حمایت و حفاظت ویژه قرار گیرد. در واقع در این شرایط قانون خود به چتری حمایتی تبدیل شده و از کودک در برابر خود و ابزارهایش، یعنی دستگاه قضائی و ضابطانش، دفاع می‌کند. بر این اساس کتابچه حاضر به مسائلی می‌پردازد که در آنها کودک و نوجوان تحت هر عنوانی و به هر دلیلی در برابر قانون و نمایندگانش (پلیس و مقام قضائی) قرار می‌گیرد.

همین الزام و ضرورت مبنی بر حفاظت از کودک و نوجوان در برابر قانون و نمایندگان آن است که همه نظام‌های حقوقی و قانونی در کشورها را بر آن داشته تا با تصویب قوانین و به واسطه آن با شناسایی حقوق ویژه و مضاعفی برای افراد زیر ۱۸ سال، چگونگی مواجهه قانون با آنها را مدیریت و البته مشروط به حدود و شرایط ویژه کند.

علاوه بر جرائم و تخلفاتی که مأموران قانون شخصا می‌توانند نسبت به افراد زیر ۱۸ سال به دلیل آسیب‌پذیری بیش‌تر آنها مرتکب شوند، خود قانون نیز در روند مواجهه با افرادی که در جایگاه متهم یا مجرم قرار می‌گیرند عمدتاً برخوردی سخت و خشن دارد و این برخورد می‌تواند آسیبی جدی به افراد زیر ۱۸ سال وارد سازد.

از همین‌رو ست که آگاهی از حقوق کیفری کودکان و نوجوانان توسط والدین، وکلا، حقوق‌دانان، کنشگران مدافع حقوق کودک، معلمان، مربیان و روزنامه‌نگاران حوزه کودک نقش مهمی در مطالبه احقاق این حقوق برای افراد زیر ۱۸ سال و در نتیجه تضمین و تامین آن خواهد داشت.

از این منظر، این کتابچه تلاشی است در جهت گردآوری تمام آنچه تا کنون به عنوان حقوق کیفری کودکان و نوجوانان در قوانین داخلی در ایران به رسمیت شناخته شده است و در عمل، ضامن تامین حقوق اساسی افراد زیر ۱۸ سال در مواجهه با قانون و نمایندگان آن است.

مخاطب اصلی این کتابچه وکلا، حقوق‌دانان، فعالان و کنشگران مدافع حقوق کودک، معلمان و مربیان، روزنامه‌نگاران حوزه کودک، والدین و همه شهروندانی هستند که علاوه بر داشتن دغدغه تامین و تضمین حقوق کودک، در مطالبه حقوق کودکان و نوجوانان نیز پیش‌قدم هستند و خواستار آگاهی از حقوق کیفری کودکان و نوجوان، به‌ویژه در مواجهه با قانون و نمایندگان آن، هستند.

در این کتابچه تمرکز اصلی بر موضوعات شکلی مربوط به حقوق کیفری کودکان و نوجوانان است و در نتیجه، به ماهیت و چگونگی دفاع حقوقی و قانونی از افراد زیر ۱۸ سال در مراجع قضائی نسبت به عناوین اتهامی و مجرمانه پرداخته نشده است.

قوانین مرتبط

همان‌طور که در پیش‌گفتار آمد کودک و نوجوان به دلیل عدم رشد کامل جسمی و ذهنی، نیازمند محافظت و مراقبت ویژه است و تامین این هدف به حمایت حقوقی مناسب از جمله از طریق تصویب قوانین نیاز دارد. این قوانین و مقررات تنها معطوف به حقوق اساسی کودک نیست و باید در همه جنبه‌های حقوق شهروندی بروز و ظهور پیدا کند.

اگرچه شاید عمده آگاهی عمومی نسبت به حقوق کودک به لزوم تربیت درست و دسترسی او به آموزش و پرورش مناسب و حفاظت از او در برابر خشونت محدود شود، اما چگونگی حفاظت از کودک در برابر قانون و نمایندگان قانون یکی از مهم‌ترین بخش‌های قوانین مربوط به حقوق کودک را شامل می‌شود. دست‌کم یک‌سوم از مواد پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک^۱ به موضوع چگونگی رعایت حقوق کودک در مواجهه‌های قانونی اختصاص یافته و حقوق قابل توجهی را برای افراد زیر ۱۸ سال به رسمیت شناخته است.

با وجود شناسایی این حقوق در پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک و پذیرش و تصویب این پیمان‌نامه از سوی همه کشورهای عضو سازمان ملل متحد (به جز ایالات متحده آمریکا)، همان‌طور که خود پیمان‌نامه تصریح کرده، کشورها برای احقاق حقوق کودک موظفند قوانینی داخلی تصویب کرده و با استفاده از این قوانین، اجرای مفاد پیمان‌نامه را

۱. پیمان‌نامه حقوق کودک، سازمان ملل متحد.

تامین و تضمین کنند.

اگرچه ایران پیمان نامه جهانی حقوق کودک را در اسفند ۱۳۷۲ با حق شرط پذیرفته، اما این حق شرط نسبت به موادی که به موضوع مواجهه کودک و نوجوان با قانون و نمایندگانش مربوط است قابل اعمال نیست و در نتیجه مفاد پیمان نامه در این زمینه می تواند همراه با قوانین داخلی موضوعه مورد استناد قرار گیرد.

از سوی دیگر مفاد موجود در پیمان نامه و به ویژه حقوقی که در آن برای کودکان در نظر گرفته شده، تعارض چندانی با حق شرط ایران (عدم تعارض با قوانین داخلی و موازین اسلامی) ندارد و در نتیجه ایران بنا بر تعهدی که نسبت به پذیرش پیمان نامه دارد، موظف است مفاد آن را رعایت کند.

قوانین کاربردی که در این کتابچه برای شناسایی حقوق کودک و نوجوان در مواجهه با قانون و نمایندگانش مورد استفاده قرار گرفته است عبارتند از:

- پیمان نامه جهانی حقوق کودک
- قانون مجازات اسلامی
- قانون آیین دادرسی کیفری
- قانون حمایت از اطفال و نوجوانان.

کودک در مواجهه با قانون و نمایندگان آن

به طور کلی بحث کودک در برابر قانون به دو بخش اصلی تقسیم می‌شود:

- کودک به عنوان متهم، که بعضاً تحت عنوان «کودک-مجرم» هم شناخته می‌شود
- کودک در مقام بزه‌دیده جرم.

کودک در مقام متهم

یکی از مهم‌ترین و در عین حال آسیب‌زاترین مواجهه‌های کودک با قانون زمانی است که در جایگاه متهم قرار می‌گیرد. در این جایگاه است که نگاه قانون و نمایندگانش (دستگاه قضائی، پلیس، نهادهای حمایتی و اصلاحی) به کودک، به مثابه نگاه به یک مجرم و مرتکب جرم است و از این‌رو نیاز کودک به حمایت قانون نیز بسیار بیش‌تر است.

شکی نیست که مواجهه قانون و نمایندگانش با کودک (فرد زیر ۱۸ سال) به واسطه وضعیت متفاوتش می‌تواند آسیب‌های فراوانی به او وارد کند و زندگی او را برای مدت طولانی تحت تاثیر قرار داده و عملاً آینده کودک یا نوجوان را به واسطه آسیب‌های وارده از مسیر طبیعی و عرفی خارج سازد.

از همین‌رو برخورد قانون و نمایندگان قانون با فرد زیر ۱۸ سالی که مرتکب یک عمل با نتایج مجرمانه شده، بایستی مبتنی بر اصول و مقررات ویژه‌ای باشد که به واسطه آن‌ها، آسیب‌های احتمالی علیه کودک یا نوجوان به حداقل کاهش یافته و حقوق وی تامین و تضمین شود.

سن مسئولیت کیفری

اولین و مهم‌ترین اصل در حمایت از کودک در جایگاه متهم تعیین سن مناسب مسئولیت کیفری است. سن مسئولیت کیفری سنی است که افراد تنها هنگام رسیدن به آن دارای

مسئولیت کیفری شده و در برابر اعمال خود مسئول محسوب می‌شوند. این بدان معنی است که هر گونه عمل با نتایج مجرمانه تا پیش از رسیدن به سن مسئولیت کیفری فاقد هر گونه مسئولیت برای مرتکب است و هیچ گونه آثار حقوقی یا کیفری برای مرتکب ایجاد نمی‌کند. تعیین سن مناسب مسئولیت کیفری از این جهت مهم است که به طور مستقیم بر امکان مجازات کودک در مقام متهم تاثیرگذار است و کودک را از موضع آسیب‌پذیری و نیازمند حمایت، به موضع مسئول در برابر عملکرد خود تبدیل می‌کند.

علی‌رغم عدم تعیین صریح سن مسئولیت کیفری در اسناد بین‌المللی، شواهد و مستندات نشان از وجود ۱۸ سالگی به عنوان سن آغاز مسئولیت کامل کیفری در اسناد و قوانین بین‌المللی دارد.

در همین زمینه اگرچه پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک اشاره مستقیمی به سن مسئولیت کیفری نکرده اما از آن‌جا که حکم کلی ماده یک این پیمان‌نامه در مورد سن کودکی، که ۱۸ سالگی تعیین شده، نسبت به تمامی شروط و ماده‌های این کنوانسیون اعتبار دارد، در نتیجه می‌توان گفت از نظر پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک ۱۸ سالگی سن آغاز مسئولیت کیفری محسوب می‌شود.

همچنین در «حداقل مقررات استاندارد سازمان ملل متحد برای اجرای عدالت در دادرسی نوجوانان»^۱ نیز اگرچه صراحتاً سن مشخصی به عنوان سن آغاز مسئولیت کیفری معرفی نشده، اما ویژگی‌های معرفی‌شده برای شناسایی این سن مانند توانایی اخلاقی، روحی، روانی و قدرت درک کودک برای تعیین سن مسئولیت کیفری نشان می‌دهد که از نظر تدوین‌کنندگان این سند نیز سن مسئولیت کیفری باید دست‌کم چیزی بیش از ۱۵ سالگی تمام باشد.

قطعه‌نامه هفدهمین کنگره بین‌المللی جزا در سال ۲۰۰۴ اما صراحتاً ۱۸ سالگی را سن مناسب برای مبنای آغاز مسئولیت کیفری اعلام داشته و در اقدامی حمایتی پیشنهاد داده که حتی بهتر است تا ۲۵ سالگی اقدامات ترمیمی و اصلاحی متفاوت برای متهمان و بزهکاران تخصصی داده شود.

در ایران اما قانون‌گذار در قوانین موضوعه (قانون مجازات اسلامی) علی‌رغم بسیاری

۱. حداقل مقررات استاندارد سازمان ملل متحد برای اجرای عدالت در دادرسی نوجوانان (قواعد پکن).

از کشورها، دو سن متفاوت را برای سن مسئولیت کیفری به رسمیت شناخته است. همان‌طور که می‌دانیم قوانین جزایی در ایران به مانند دیگر قوانین به تبعیت از احکام کیفری دین اسلام تدوین شده‌اند و این الزام، در مسئله تعیین سن مسئولیت کیفری نیز به وضوح مشاهده می‌شود. نتیجه این تأثیر، تقسیم سن مسئولیت کیفری بنا بر نوع مجازات جرائم شرعی (حدود، قصاص و دیات) و جرائم عرفی (تعزیری) است.

منظور از مجازات جرائم شرعی (حدود، قصاص و دیات) مجازات‌هایی است که احکام کیفری اسلام آن را تعیین کرده و امکان تغییر آن‌ها توسط نظام قانون‌گذاری یا مقام قضائی وجود ندارد؛ مانند مجازات حد یا مجازات دیه در جنایت. این مجازات‌ها و جرائم آن‌ها در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ موجودند.

مجازات تعزیری اما مجازاتی است که میزان و نوع آن توسط قانون‌گذار و دادگاه تعیین می‌شود؛ مانند مجازات جرم مزاحمت برای دیگران که میزان و نوع آن توسط قانون‌گذار و قاضی انجام می‌گیرد. این مجازات‌ها و جرائم آن‌ها در کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی با عنوان «تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده» پیش‌بینی شده‌اند.

بر این مبنا بر اساس قانون مجازات اسلامی در ایران، حداقل سن مسئولیت کیفری در جرائم شرعی (حدود، قصاص و دیات) همان سن بلوغ شرعی است: یعنی برای دختران ۹ سال تمام قمری و برای پسران ۱۵ سال تمام قمری. در عین حال اما اعمال مجازات شرعی (حدود و قصاص) مشروط به احراز بلوغ و رشد است و در صورتی که دادگاه رشد و بلوغ را در کودک احراز نکند، صدور و اجرای مجازات شرعی منتفی خواهد شد.

در جرائم تعزیری اما سن مسئولیت کامل کیفری ۱۸ سالگی است و تفاوتی نیز میان دختران و پسران وجود ندارد. این البته به معنی عدم مطلق مسئولیت برای افراد زیر ۱۸ سال نیست و قانون‌گذار دو بازه سنی متفاوت یعنی ۹ تا ۱۵ سال و ۱۵ تا ۱۸ سال را به عنوان سنی که مسئولیت کیفری در آن با توجه به سن و شرایط کودک تفاوت می‌کند به رسمیت شناخته است.

بر این اساس می‌توان سن مسئولیت کیفری در ایران را این‌گونه معرفی کرد:

- در جرائم تعزیری
 - ۹ تا ۱۵ سال مسئولیت کیفری کم
 - ۱۵ تا ۱۸ سال مسئولیت کیفری متوسط

- ۱۸ سال مسئولیت کامل کیفری.
- در جرائم شرعی (حدود، قصاص و دیات)
- در صورت احراز رشد عقلی برای دختران ۹ سال و برای پسران ۱۵ سال مسئولیت کامل
- در صورت عدم احراز رشد عقلی ۹ تا ۱۸ سال مسئولیت کم یا متوسط
- ۱۸ سال مسئولیت کامل کیفری.

حداقل سن مسئولیت کیفری

بر خلاف سن مسئولیت کیفری که رسیدن به آن به معنی مسئولیت کامل کیفری برای افراد است، حداقل سن مسئولیت کیفری به این معنی است که تا پیش از آن کودک، هیچ گونه مسئولیت کیفری به معنی مطلق در برابر عملکرد خود نخواهد داشت. این بدان معنی است که حتی اقدامات اصلاحی و تربیتی نیز تا پیش از رسیدن کودک به حداقل سن مسئولیت کیفری در انتظار او نبوده و هیچ گونه پیگرد قانونی متوجه کودک نیست. تعیین حداقل سن مسئولیت کیفری از این جهت مهم است که از مواجهه زودهنگام کودک با قانون و اثرات مخرب آن به هر شکل و به طور مطلق جلوگیری می‌کند.

این سن در ایران برای تمامی جرائم تعزیری و فارغ از جنسیت ۹ سال است و کودکان پیش از رسیدن به این سن هیچ گونه مسئولیت کیفری در برابر اعمال خود ندارند. بر این اساس اگر کودکی پیش از رسیدن به این سن مرتکب یک عمل مجرمانه شود، هیچ گونه مجازات یا تعقیب کیفری (حتی اقدامات اصلاحی و تربیتی) نیز در انتظار او نخواهد بود.

نسبت به جرائم شرعی (حدود و قصاص)، اما قوانین موضوعه در ایران قائل به تفکیک شده و اگرچه اعمال مجازات شرعی نسبت به کودکان نابالغ (حتی کم‌تر از ۹ سال) را ممنوع کرده، اما مجوز اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی علیه کودکان کم‌تر از ۹ سالی که مرتکب عملی با نتایج مجرمانه حدود و قصاص می‌شوند را صادر کرده است.

در نتیجه، منظور از کودک در مقام متهم در ایران، کودکی است که در هر سنی مرتکب یک عمل با نتایج مجرمانه جرائم شرعی (حدود و قصاص) شده باشد، یا در جرائم تعزیری به سن ۹ سال تمام شمسی رسیده باشد و در مظان ارتکاب یک عمل مجرمانه تعزیری است.

انواع مواجهه کودک-متهم با قانون

مواجهه کودک در مقام متهم به ارتکاب یک عمل مجرمانه با قانون و نمایندگانش، در سه جایگاه و شرایط متفاوت رقم می‌خورد:

- کودک - متهم هنگام تحقیقات مقدماتی
- کودک - متهم هنگام محاکمه
- کودک - بزهکار هنگام اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی.

اگرچه هر یک از این سه جایگاه احکام، قواعد و رفتارهای ویژه خود را می‌طلبند اما اصل اساسی در تمامی این سه جایگاه لزوم رعایت منافع عالیه کودک و حفاظت از او در برابر آسیب‌هایی است که به طور معمول افراد ممکن است در مواجهه با ضابطان و مراجع قضائی با آن‌ها روبرو شوند.

کودک-متهم در تحقیقات مقدماتی

تحقیقات مقدماتی که بعضا با عنوان مرحله کشف جرم، بازداشت مجرم و بازجویی از او نیز شناخته می‌شود، اولین مرحله از مواجهه کودک - متهم با قانون و ضابطان قضائی است. پلیس به عنوان ضابط عام قضائی در ایران نقش اصلی را در این مرحله در حمایت از کودک و رعایت حقوق او بر عهده دارد.

با توجه به آسیب‌پذیری کودک و اساسا فلسفه حمایتی موجود از کودک در برابر قانون، شکی نیست که رفتار پلیس با کودک-متهم باید با رفتار پلیس با متهمان و مجرمان بالغ تفاوت اساسی داشته باشد. این بدان معنی است که الزامات قانونی که پلیس به عنوان ضابط قضائی در برخورد با متهمان و مجرمان بالغ دارد - از جمله منع بازداشت غیرقانونی، اطلاع از اتهام ارتكابی، دسترسی به وکیل و مطلع کردن خانواده - باید هنگام مواجهه با کودک به طریق بیش‌تر، بهتر و ملموس‌تری اجرا و اعمال شود.

برای تامین این هدف، در ماده ۳۱ قانون آیین دادرسی کیفری، مصوب ۱۳۹۲ در ایران قانون‌گذار از ضرورت تشکیل «پلیس ویژه اطفال و نوجوانان» سخن گفته و نیروی انتظامی را موظف به تاسیس این پلیس به عنوان ضابط قضائی خاص و ویژه در زمینه انجام امور مربوط به افراد زیر ۱۸ سال کرده است.

علی‌رغم گذشت بیش از ده سال از تصویب قانون آیین دادرسی کیفری در ایران اما هنوز پلیس ویژه اطفال و نوجوانان در نیروی انتظامی تشکیل نشده و لایحه قانونی تشکیل آن از اردیبهشت ۱۴۰۰ تا کنون به صورت مسکوت در مجلس شورای اسلامی باقی مانده است.

عدم تاسیس پلیس ویژه اطفال و نوجوانان قانونا به این معنی است که تا زمان تشکیل این پلیس ویژه و شروع فعالیت آن، این نیروهای معمول پلیس هستند که به پرونده‌های مربوط به کودکان و نوجوانان رسیدگی خواهند کرد.

در عین حال این اشتراک ضابط تا پیش از تاسیس پلیس ویژه اطفال و نوجوانان هرگز به این معنی نیست که فرآیند رسیدگی به رفتارهای بزهکارانه افراد زیر ۱۸ سال به مانند فرآیند رسیدگی به جرائم افراد بالغ است و نیروهای معمول پلیس اجازه دارند همان‌طور که با متهمان و مجرمان بزرگسال برخورد می‌کنند با افراد زیر ۱۸ سال نیز برخورد کنند. بلکه برخورد با افراد زیر ۱۸ سال باید کاملا متفاوت و با رعایت قوانین موجود در این زمینه و همچنین منافع عالیه کودک باشد.

در راستای تامین این هدف، قانون آیین دادرسی کیفری در تبصره دوم ماده ۲۸۵ خود، انجام هر گونه تحقیقات مقدماتی مستقیم توسط ضابط قضائی در پرونده‌های افراد زیر ۱۸ سال را ممنوع اعلام کرده است. بنا بر این ماده در جرائم اطفال و نوجوانان ضابط اجازه تحقیقات مقدماتی مستقیم از طفل و نوجوان را ندارد و تنها می‌تواند با دستور مقام قضائی در دادرسی ویژه نوجوانان، در جرائم افراد ۱۵ تا ۱۸ سال اقدام به تحقیقات مقدماتی کند. از این‌رو هر گونه تلاش برای گفت‌وگو با یا بازجویی از افراد زیر ۱۸ سال توسط ضابط قضائی (ماموران نیروی انتظامی) نه تنها ممنوع است بلکه تحقیقات انجام‌شده فاقد ارزش قضائی است و قانونا نمی‌تواند در پرونده مورد استفاده قرار گیرد.

حال سوال این‌جاست که پس دایره صلاحیت ضابط قضائی (ماموران نیروی انتظامی) در ورود به جرائم افراد زیر ۱۸ سال کجاست و کدام مرجع برای انجام تحقیقات مقدماتی در پرونده این افراد صالح است؟

تبصره دوم ماده ۲۸۵ قانون آیین دادرسی کیفری صلاحیت ورود مستقیم ضابط قضائی (ماموران نیروی انتظامی) به جرائم افراد زیر ۱۸ سال را تنها منوط به جرائم مشهود کرده و بنا بر این تبصره ماموران اجازه دارند در جرائم مشهود «نسبت به حفظ آلات، ادوات،

آثار، علائم و دلایل جرم» وارد عمل شوند. در این تبصره قانونی همچنین به صراحت اعلام شده که در صورت بازداشت فرد زیر ۱۸ سال توسط ضابط قضائی، این موضوع باید فوراً (در همان روز) به اطلاع مقام قضائی صالح در پرونده اطفال و نوجوانان برسد و فرد بازداشت شده زیر ۱۸ سال به مقام قضائی صالح تحویل داده شود.

این بدان معنی است که اولاً بازداشت افراد زیر ۱۸ سال توسط ضابط قضائی تنها در جرائم مشهود موضوع ماده ۴۵ قانون آیین دادرسی کیفری مجاز است و دوم این که ضابط قضائی نه تنها اجازه تحقیق از فرد بازداشت شده را ندارد، بلکه اجازه نگهداری او در بازداشتگاه خود را، حتی برای مدت بسیار محدود، نداشته و باید فوراً (همان روز) طفل یا نوجوان بازداشت شده را به مقام قضائی صالح تحویل دهد.

مرجع قضائی صالح برای انجام تحقیقات مقدماتی در جرائم افراد زیر ۱۸ سال

بر اساس ماده ۲۸۵ قانون آیین دادرسی کیفری، مرجع قضائی صالح به انجام تحقیقات مقدماتی در جرائم مربوط به افراد زیر ۱۸ سال، با توجه به سن کودک-متهّم متفاوت است. بر این مبنا مرجع صالح برای انجام تحقیقات مقدماتی در فعالیت بزهکارانه تمامی افراد زیر ۱۵ سال دادگاه ویژه اطفال و نوجوانان است و پرونده تمامی کودک-متهّمان زیر ۱۵ سال تمام شمسى مستقيماً به این دادگاه ویژه ارسال شده و تحقیقات مقدماتی نیز زیر نظر مستقیم دادگاه انجام می شود. همچنین کودک-متهّمان بازداشت شده زیر ۱۵ سال در جرائم مشهود نیز باید به محض دستگیری توسط ضابط قضائی فوراً به دادگاه ویژه اطفال و نوجوانان تحویل داده شوند.

در مقابل، صلاحیت انجام تحقیقات مقدماتی در جرائم مربوط به افراد ۱۵ تا ۱۸ سال با دادرسی ویژه نوجوانان است که در دادرسیهای عمومی و تحت سرپرستی و نظارت معاون ویژه اطفال و نوجوانان دادستانی فعالیت خواهند کرد. این بدان معنی است که کودک-متهّم بازداشت شده‌ای که ۱۵ تا ۱۸ سال سن دارد، باید فوراً پس از بازداشت توسط ضابط قضائی به مقام قضائی صالح در دادرسی ویژه نوجوانان (دادیار یا بازپرس ویژه نوجوانان) تحویل داده شود.

نکته قابل توجه این است که اگرچه مرجع قضائی صالح برای انجام تحقیقات مقدماتی در جرائم افراد ۱۵ تا ۱۸ سال دادرسی ویژه نوجوانان است اما بنا بر همین قانون (ماده

۲۸۵ قانون آیین دادرسی کیفری)، تحقیقات مقدماتی جرائم منافی عفت و جرائم تعزیری درجه ۷ و ۸ در صورتی که مرتکب بین ۱۵ تا ۱۸ سال داشته باشد مستقیماً در دادگاه صالح انجام خواهد شد.

کیفیت بازداشت اطفال و نوجوانان

وضعیت اطفال و نوجوانان و آسیب‌پذیری آن‌ها در برابر قانون ایجاب می‌کند که شرایط و کیفیت بازداشت آن‌ها با افراد بالغ تفاوت داشته و تابع سازوکار قانونی خاص باشد. این مسئله در قوانین موضوعه در ایران تا حدودی به رسمیت شناخته شده و ضابط دادگستری مرتبط با اطفال و نوجوانان (نیروی انتظامی) قانوناً موظف به رعایت حقوق ویژه اطفال و نوجوانان است.

در همین زمینه تبصره دوم ماده ۲۸۵ قانون آیین دادرسی کیفری صراحتاً مشخص کرده است که ضابط قضائی پس از بازداشت طفل یا نوجوان متهم به ارتکاب رفتار بزهکارانه، به هیچ وجه مجاز به نگهداری او نزد خود نیست و باید فوراً طفل یا نوجوان بازداشت‌شده را به مقام قضائی صالح تحویل دهد. اهمیت لزوم تحویل فوری کودک و نوجوان به مقام قضائی و ممنوعیت نگهداری آن‌ها توسط ضابط (نیروی انتظامی) به حدی است که حتی در صورت انجام بازداشت در زمانی غیر از زمان اداری یا در روزهای تعطیل (مثلاً جمعه) هم ضابط مجاز به نگهداری فرد بازداشت‌شده زیر ۱۸ سال نیست و باید فوراً وی را به مقام قضائی صالح تحویل دهد.

از این رو نکته‌ای که باید از سوی وکلای دادگستری، فعالان حقوق کودک و والدین مورد توجه قرار گیرد این است که نگهداری افراد زیر ۱۸ سال توسط ضابطان قضائی، حتی برای چند ساعت نیز قانوناً ممنوع بوده و مصداق بارز بازداشت غیرقانونی و خودسرانه محسوب می‌شود.

حقوق کودک و نوجوان در مرحله تحقیقات مقدماتی

ضرورت حمایت از افراد زیر ۱۸ سال و جلوگیری از ایراد آسیب به آن‌ها در مواجهه با قانون و نمایندگانش، می‌طلبد که علاوه بر حقوقی کلی که هر فرد در مظان اتهام از آن برخوردار است، حقوق مضاعفی برای کودکان و نوجوانان در نظر گرفته شود. برای تضمین این هدف

قوانین موضوعه در ایران علاوه بر تعیین مرجع اختصاصی برای انجام تحقیقات مقدماتی نسبت به بزهکاری افراد زیر ۱۸ سال، حقوق ویژه‌ای را نیز برای آن‌ها به رسمیت شناخته و مرجع قضائی مربوطه را موظف به اجرا و اعمال آن‌ها کرده‌اند.

۱- تشکیل پرونده شخصیت در مورد همه افراد زیر ۱۸ سال در جرائم تعزیری درجه ۶ به بالا

بنا بر ماده ۲۸۶ قانون آیین دادرسی کیفری در ایران، مراجع صالح برای انجام تحقیقات مقدماتی افراد زیر ۱۸ سال (دادگاه ویژه برای افراد زیر ۱۵ سال و دادسرای ویژه برای افراد ۱۵ تا ۱۸ سال) موظفند نسبت به تمامی متهمان زیر ۱۸ سال در جرائم تعزیری درجه ۶ و بالاتر، اقدام به تشکیل پرونده شخصیت کنند. این در حالی است که برای افراد بالغ بالای ۱۸ سال تنها در جرائم تعزیری درجه ۴ و بالاتر، پرونده شخصیت تشکیل می‌شود. به طور کلی پرونده شخصیت مجموعه اطلاعاتی از وضعیت مادی، خانوادگی، اجتماعی، پزشکی و روان‌پزشکی متهم است که با هدف تاثیرگذاری در رسیدگی به اتهام انتسابی علیه او و صدور مجازات تشکیل می‌شود.

تشکیل پرونده شخصیت در جرائم تعزیری درجه ۶ به بالا برای افراد زیر ۱۸ سال از این جهت مهم است که بنا بر قانون صدور مجازات تعزیری، مجازات تکمیلی، تعویق صدور حکم، تعلیق اجرای مجازات، مجازات جایگزین حبس، مجازات افراد زیر ۱۸ سال و همچنین تخفیف مجازات و احراز توبه و سقوط مجازات باید مطابق و متناسب با پرونده شخصیت متهم و شرایط او باشد.

۲- ممنوعیت صدور قرار وثیقه، کفالت و بازداشت موقت برای متهمان زیر ۱۵ سال

قانون آیین دادرسی کیفری در ایران با توجه به آسیب‌پذیری مضاعف کودکان زیر ۱۵ سال و با هدف حفاظت حداکثری از کودکان در برابر آثار مخرب مواجهه قانونی با زندان و بازداشت، صدور قرار وثیقه و بازداشت برای کودکان زیر ۱۵ سال که متهم به ارتکاب یک عمل مجرمانه‌اند را ممنوع کرده است.

بنا بر ماده ۲۸۷ این قانون، در صورت ضرورت مقام قضائی صالح (بازپرس یا دادیار

دادسرای ویژه نوجوانان) تنها مجاز است برای متهمان بالای ۱۵ سال قرار وثیقه، کفالت یا بازداشت موقت صادر کند. نکته مهم‌تر این است که مطابق همین ماده، قرار بازداشت موقت نوجوان ۱۵ تا ۱۸ ساله باید حتما معطوف به نگهداری موقت او در کانون اصلاح و تربیت باشد باید دانست همان‌طور که قانون نیز صراحتا به این مسئله اشاره کرده، مقررات مربوط به صدور قرار وثیقه، کفالت و بازداشت موقت برای نوجوانان، تابع مقررات کلی قانون آیین دادرسی کیفری در مواد ۲۳۷ و ۲۳۸ درباره صدور تامین‌های قضائی است و مسلما رعایت این مقررات از سوی مقام قضائی نه تنها قانونا الزامی است، بلکه با توجه به سن و شرایط نوجوان ۱۵ تا ۱۸ ساله و ضرورت حفاظت از او در برابر آسیب احتمالی، حیاتی است.

ممنوعیت صدور قرار وثیقه، کفالت و بازداشت موقت برای کودکان زیر ۱۵ سال اما به معنی عدم صدور قرار تامین قضائی نیست و بر اساس ماده ۲۸۷ قانون آیین دادرسی کیفری، دادگاه ویژه اطفال و نوجوانان که قانونا مرجع انجام تحقیقات مقدماتی در رابطه با جرائم افراد زیر ۱۵ سال است، مجاز است بنا بر شرایط کودک و ضرورت قضائی و به‌ویژه حقوق کودک، نگهداری از او را تا پایان تحقیقات مقدماتی به والدین و سرپرست قانونی و یا هر شخص یا نهاد حمایتی دیگر که مصلحت می‌داند بسپارد.

نکته مهمی که نباید فراموش شود این است که مرجع قضائی تنها در صورتی می‌تواند نگهداری از کودک را به فرد یا نهاد دیگری بسپارد، که والدین یا سرپرست قانونی کودک در دسترس نباشند یا از پذیرش کودک خودداری کند. این بدان معنی است که در صورت در دسترس بودن والدین یا سرپرست قانونی کودک و میل و خواست آن‌ها در پذیرش کودک، مرجع قضائی اجازه سپردن کودک زیر ۱۵ سال به فرد یا نهاد دیگر را ندارد.

۳- محرم‌انگی و عدم افشاء هویت کودک متهم و جزئیات پرونده

یکی دیگر از اصلی‌ترین حقوق افراد زیر ۱۸ سال هنگام مواجهه با قانون و نمایندگان آن، لزوم محرم‌انگی کامل تمامی مراحل است. این حق از جمله حقوقی است که در پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک نیز به صراحت به رسمیت شناخته شده است. در همین زمینه بنا بر بند ۷ ماده ۴۰ پیمان‌نامه، تمامی روند دادرسی مربوط به کودکان و نوجوانان اعم از تحقیقات مقدماتی و غیره باید به صورت کاملا محرمانه و مخفی انجام گیرد. این بدان معنی است که هر گونه افشا یا انتشار هویت کودک متهم یا جزئیات پرونده او می‌بایست ممنوع باشد.

در ایران قانون حمایت از اطفال و نوجوانان در ماده ۱۹ خود به این موضوع پرداخته و صراحتاً افشاء اطلاعات مربوط به هویت یا جزئیات پرونده افراد زیر ۱۸ سال متهم به ارتکاب عمل مجرمانه را ممنوع دانسته است. این ماده همچنین برای متخلفان و ناقضان این اصل، مجازات حبس درجه شش (شش ماه تا دو سال) پیش‌بینی کرده است.

۴- استفاده از افراد آموزش دیده و متخصص برای انجام تحقیقات مقدماتی

ویژگی‌های متفاوت افراد زیر ۱۸ سال (صغر سن، عدم درک درست از واقعیت، ناپختگی اجتماعی و روانی) ایجاب می‌کند که هنگام برخورد با آن‌ها از روش‌های ویژه‌ای برای گفت‌وگو استفاده شود و از ورود آسیب ناشی از آنچه که بازجویی شناخته می‌شود جلوگیری شود.

برای تامین این هدف، مقامات قضائی مسئول در انجام تحقیقات مقدماتی نسبت به کودک یا نوجوان متهم به ارتکاب یک عمل مجرمانه، می‌بایست از روش‌های تخصصی مربوط به چگونگی ارتباط بدون آسیب با افراد زیر ۱۸ سال آگاهی داشته و اصول روان‌شناختی و جامعه‌شناختی مورد نیاز در این زمینه را آموزش دیده باشند.

در همین زمینه ماده ۳۹ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان، صراحتاً اعلام کرده انجام هر گونه تحقیقات مقدماتی از اطفال و نوجوانان موضوع این قانون (فرد زیر ۱۸ سال متهم به ارتکاب عمل مجرمانه) باید توسط اشخاص آموزش دیده انجام گیرد. شکی نیست منظور از افراد آموزش دیده در این ماده، افرادی است که به شکل ویژه در زمینه انجام تحقیقات مقدماتی و بازجویی از افراد زیر ۱۸ سال آموزش دیده‌اند و در این زمینه دارای دانش تخصصی هستند.

کودک-متهم در جریان محاکمه

دومین مرحله از مواجهه کودک یا نوجوان با قانون و نمایندگان آن مرحله محاکمه است. مرحله محاکمه که به حضور کودک در دادگاه و رسیدگی قضائی اشاره دارد را می‌توان مهم‌ترین بخش از مواجهه کودک و نوجوان با قانون دانست. در این مرحله است که سرنوشت کودک یا نوجوان متهم به ارتکاب یک عمل مجرمانه رقم می‌خورد. اهمیت بالای این مرحله از آن‌روست که هر گونه اشتباه یا سهل‌انگاری در این مرحله می‌تواند به آسیب

شدید روانی و اجتماعی کودک منجر شده و عملاً خود منجر به خلق فردی با گرایش به فعالیت‌های بزهکارانه شود. از این‌رو حمایت از حقوق کودک یا نوجوان در برابر دادگاه و قوانین نیز افزایش پیدا کرده و سازوکار ویژه‌ای را برای محاکمه و رسیدگی می‌طلبد.

اصل اساسی هنگام مواجهه کودک و نوجوان با قانون و نمایندگانش، به‌ویژه قاضی، در مرحله محاکمه، ضرورت غیر قابل انکار جدایی دادگاه رسیدگی‌کننده به جرائم کودکان و نوجوانان از دادگاه‌های عمومی مجرمان بالغ (بالای ۱۸ سال) است. با توجه به اهدافی که جداسازی دادگاه صالح به رسیدگی به جرائم افراد زیر ۱۸ سال دنبال می‌کند، این جداسازی تنها به مرجع قضائی و مقامات آن محدود نمانده و شامل محیط و مکان دادگاه ویژه اطفال و نوجوانان نیز می‌شود.

هدف تفکیک دادگاه ویژه اطفال و نوجوانان از دادگاه‌های عمومی مجرمان بالغ این است که در وهله اول محیط (مکان) فیزیکی دادگاهی که قرار است به جرائم افراد زیر ۱۸ سال رسیدگی کند باید از مجرمان بالغ خالی باشد تا سبب ورود آسیب‌های اخلاقی به کودک و نوجوان و به‌ویژه ترس او از روند دادرسی نشود.

هدف دیگر این است که لزوم منعطف‌بودن محیط دادگاه ویژه اطفال و نوجوانان ایجاب می‌کند این دادگاه با شکل و شمایل و روندی متفاوت تشکیل و اداره شود و در نتیجه نمی‌بایست به مانند دادگاه‌های عمومی مجرمان بالغ باشد.

مهم‌ترین هدف اما این است که برخورد با کودکان در مقام متهم به ارتکاب یک عمل مجرمانه، نیاز به دانش ویژه داشته و مقامات و کارکنان دادگاه‌های ویژه اطفال و نوجوانان می‌بایست علاوه بر دانش قضائی و قانونی، نسبت به نیازها و شرایط روحی و روانی کودکان آگاهی و علم کافی داشته و آموزش‌های تخصصی روانشناسی را پشت سر گذاشته باشند با توجه به این اهداف و دلایل است که در ایران نیز بر اساس ماده ۳۰۴ قانون آیین دادرسی کیفری، مرجع صالح برای محاکمه افراد زیر ۱۸ سال دادگاه ویژه اطفال و نوجوانان است.

حقوق کودک و نوجوان در جریان محاکمه

۱- محرمانگی و عدم افشاء هویت کودک-متهم و جزئیات پرونده

اصل محرمانگی و مخفی ماندن هویت کودک-متهم و جزئیات پرونده او در مرحله محاکمه

نیز صادق است و مطابق با پیمان نامه جهانی حقوق کودک باید رعایت شود. ضرورت رعایت این حق هنگام رسیدگی قضائی در دادگاه دارای اهمیت بیش‌تری است. چرا که اصل اساسی در محاکمه افراد زیر ۱۸ سال، تلاش حداکثری برای اصلاح و بازگرداندن آن‌ها به جامعه است، نه تنبیه و مجازات. بر این اساس از آن‌جا که انتشار هویت کودک- متهم و جزئیات پرونده او، ممکن است مسیر اصلاح و بازگشت به جامعه را برای وی با خطر جدی روبرو سازد، این ضرورت ایجاب می‌کند که هویت کودک و دیگر اطلاعات مربوط به پرونده او مخفی بماند. این بدان معنی است که دادگاه می‌بایست کاملاً غیرعلنی و بدون حضور هر گونه افراد غیر مسئول و مرتبط، به‌ویژه اصحاب رسانه، برگزار شود و جزئیات آن نیز باید مخفی بماند.

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد در ایران قانون حمایت از اطفال و نوجوانان در ماده ۱۹ خود به این موضوع پرداخته و صراحتاً افشاء اطلاعات مربوط به هویت یا جزئیات پرونده افراد زیر ۱۸ سال متهم به ارتکاب عمل مجرمانه را ممنوع دانسته و برای متخلفان مجازات پیش‌بینی کرده است.

۲- ضرورت وجود مشاوران متخصص کودک و نوجوان در روند رسیدگی قضائی

وضعیت متفاوت متهمان دادگاه‌های اطفال و نوجوانان ایجاب می‌کند که مقام قضائی پرونده برای درک بهتر شرایط روحی و روانی کودک و اخذ بهترین تصمیم در رابطه با او از نظرات و مشاوره متخصصان حوزه کودک و نوجوان بهره‌برد.

در همین زمینه بنا بر ماده ۴۱۰ قانون آیین دادرسی کیفری، دادگاه‌های اطفال و نوجوانان می‌بایست از متخصصان علوم تربیتی، روان‌شناسی، جرم‌شناسی، مددکاری اجتماعی، دانشگاهیان و فرهنگیان آشنا به مسائل روان‌شناختی و تربیتی کودکان و نوجوانان (اعم از شاغل و بازنشسته) به عنوان مشاور استفاده کنند.

همچنین بر اساس تبصره دوم همین ماده، در صورتی که کودک متهم، دختر باشد دست‌کم یکی از مشاوران دادگاه باید از میان زنان متخصص انتخاب شود.

۳- عدم ابلاغ اوراق قضائی به کودک یا نوجوان

از آن‌جا که دریافت اوراق قضائی می‌تواند فشار روانی زیادی به کودک یا نوجوان وارد کند،

ضرورت حفاظت از کودکان و نوجوانان ایجاب می‌کند که اوراق قضائی به طور مستقیم به آن‌ها ارسال نشود.

در همین زمینه ماده ۴۱۲ قانون آیین دادرسی کیفری مراجع قضائی صالح برای رسیدگی به جرائم افراد زیر ۱۸ سال را موظف کرده، اوراق قضائی از جمله احضاریه، ابلاغیه، تعیین وقت و هر سند دیگر قضائی را به جای متهم (کودک یا نوجوان) به والدین، سرپرست قانونی و وکیل او ابلاغ کند.

۴- عدم ضرورت حضور طفل (زیر ۱۵ سال) در دادگاه

بنا بر قانون، رسیدگی به جرائم همه متهمان ارتکاب به جرم باید با حضور آن‌ها در دادگاه انجام پذیرد و قانونا عدم حضور متهم در دادگاه تنها به شرایط بسیار محدود و ویژه‌ای محدود شده است.

در این میان اما از آن‌جا که حضور در جلسه دادرسی می‌تواند برای کودکان (زیر ۱۵ سال) به تجربه‌ای تلخ و آسیب‌پذیر تبدیل شده و فشار روحی و روانی زیادی به آن‌ها وارد کند، ضرورت حمایت از آن‌ها در برابر این آسیب ایجاب می‌کند که الزام حضور آن‌ها در مقام متهم به ارتکاب یک عمل مجرمانه از بین برود و بنا بر مصلحت کودک لغو شود.

در همین زمینه ماده ۴۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری، حق عدم حضور کودک متهم در روند دادرسی را به رسمیت شناخته و صراحتاً اعلام داشته در زمانی که مصلحت وی اقتضاء کند، تمام یا بخشی از دادرسی می‌تواند بدون حضور او در دادگاه انجام شود.

بر همین اساس والدین، سرپرستان قانونی و وکیل کودک در مواردی که به نظر آن‌ها حضور کودک در دادگاه موجب ایراد آسیب روانی، اجتماعی یا اخلاقی به او می‌شود، می‌توانند از دادگاه درخواست کنند تا با استناد به این ماده و حق اعطایی به کودک، از حضور او در دادگاه و روند دادرسی چشم‌پوشی کند. دادگاه نیز در صورت دریافت چنین درخواستی از سوی متولیان قانونی کودک (والدین، سرپرستان قانونی و وکیل) موظف است آن را بررسی کرده و با در نظر گرفتن صلاح کودک نسبت به آن تصمیم‌گیری کند.

۵- ضرورت ابلاغ رأی به والدین، سرپرستان قانونی و وکیل کودک و نوجوان

از آنجایی که اطفال و نوجوانان و به‌ویژه اطفال (زیر ۱۵ سال) اهلیت کامل حقوقی نداشته

و به مانند بزرگسالان امکان دفاع از حقوق خود و تلاش برای احقاق آن را ندارند، باید از حمایت مداوم والدین، سرپرستان قانونی و وکیل خود بهره‌مند شوند.

برای تامین این هدف، ضروری است که علاوه بر خود کودک یا نوجوان متهم به ارتکاب یک عمل مجرمانه، والدین، سرپرستان و وکیل او نیز به صورت همزمان و البته مستقل در جریان رأی صادرشده از سوی دادگاه قرار گیرند تا در صورت نیاز اقدام قانونی را نسبت به حکم صادره انجام دهند.

این حق در ماده ۴۱۷ قانون آیین دادرسی کیفری مورد شناسایی قرار گرفته و بنا بر آن دادگاه موظف است رأی صادره را علاوه بر خود کودک یا نوجوان، به والدین، سرپرستان قانونی و وکیل او نیز ابلاغ کند.

۶- ضرورت بهره‌مندی کودک از حق دفاع و دسترسی به وکیل مدافع

اگرچه بهره‌مندی از حق دفاع در یک روند قضائی و به‌ویژه دسترسی به وکیل مدافع از جمله حقوق اساسی همه انسان‌ها در مقام متهم فارغ از سن آن‌ها است اما تامین و تضمین این حق برای افراد زیر ۱۸ سال اهمیت دو چندان دارد. کودکان و نوجوانان به دلیل صغر سنی و عدم رشد کافی روانی، عقلی و اجتماعی توان درک کامل و درست موقعیت خود به عنوان یک متهم به ارتکاب عمل مجرمانه را ندارند و از این‌رو روندهای قضائی معمول نسبت به حق دفاع برای آن‌ها تند و ناکافی است.

از سوی دیگر ناآگاهی مطلق آن‌ها نسبت به قانون و تبعات اعمال قانون، ظرفیت آن‌ها برای دفاع از خود در روندهای معمول قضائی و دادرسی را به شدت کاهش می‌دهد. از این‌رو لزوم بهره‌مندی کودک یا نوجوان از حق دفاع ایجاب می‌کند که دسترسی او به وکیل مدافع تضمین شده و دادرسی بدون بهره‌مندی از وکیل ممنوع باشد.

ضرورت بهره‌مندی افراد زیر ۱۸ سال از حق دفاع و ابزارهای تامین این حق در ماده ۴۰ پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک به صراحت مورد شناسایی قرار گرفته است. بنا بر این ماده همه کودکان و نوجوانان متهم به ارتکاب عمل مجرمانه باید از کمک و یاری حقوقی لازم بهره‌مند شوند و در یک مرجع قضائی ویژه و صالح و طی یک روند دادرسی عادلانه و موجود بودن کمک‌های حقوقی با توجه به سن و وضعیت کودک و مطابق با منافع عالیه او محاکمه شوند.

در ایران نیز ماده ۴۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری با هدف تامین و تضمین حق دفاع کودک و اطمینان از دسترسی او به وکیل مدافع، دادگاه و دادر را موظف کرده علاوه بر الزامات قانونی بهره‌مندی از وکیل به طور کلی (یعنی برای جرائمی که رسیدگی به آنها در صلاحیت دادگاه کیفری یک است یا جرائمی که مستلزم پرداخت دیه یا ارش بیش از خمس دیه کامل است)، در جرائم تعزیری درجه شش و بالاتر، به والدین یا سرپرستان قانونی کودک و نوجوان ابلاغ کند که آنها موظفند برای کودک یا نوجوان وکیل اختیار نمایند. بنا بر این ماده، در صورت عدم تعیین وکیل از سوی والدین یا سرپرستان قانونی کودک و نوجوان، دادگاه یا دادر را خود موظف است که برای او وکیل اختیار نماید. این بدان معنی است که رسیدگی قضائی در دادگاه یا دادرای ویژه اطفال و نوجوان بدون دسترسی کودک یا نوجوان متهم به وکیل مدافع ممنوع است و مقام قضائی صالح موظف است پیش از آغاز روند رسیدگی، از بهره‌مندی فرد زیر ۱۸ سال از وکیل مدافع اطمینان حاصل کند.

۷- حق کودک بر شنیده شدن

اگرچه صغر سنی کودکان و نوجوانان و بی‌تجربگی و عدم آگاهی آنها نسبت به قوانین و رویه‌های قانونی و قضائی آنها را در معرض آسیب قرار می‌دهد و به همین دلیل نیز لزوم حضور والدین و وکیل مدافع در کنار آنها همواره محسوس است، اما این ضرورت هرگز به این معنی نیست که کودک یا نوجوان خود مجاز به اظهار نظر و صحبت نبوده و همیشه این وکیل یا والدین هستند که باید از سوی او سخن بگویند؛ بلکه صدای کودک یا نوجوان بایستی همواره شنیده شده و او از حق مسلم ابراز وجود و اظهار نظر درباره آنچه که به او مربوط است بهره‌مند شود.

در همین زمینه ماده ۱۲ پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک صراحتاً اعلام می‌کند که کودک باید در تمامی مراحل رسیدگی قضائی به فرصت اظهار نظر درباره مسائل مربوط به خود دسترسی کامل داشته و این فرصت به صورت مناسب برای او فراهم شود. در قوانین موضوعه داخلی در ایران اگرچه اشاره صریحی به این حق برای کودکان و نوجوانان وجود ندارد، اما وجود الزام بهره‌مندی متهم از حق دفاع و صحبت و اظهار نظر درباره پرونده نسبت به افراد زیر ۱۸ سال نیز جاری و ساری است و کودکان و نوجوانان نیز

به مانند افراد بالغ بایستی از حق اظهارنظر و دفاع در روند قضائی بهره‌مند شوند.

کودک-بزهکار هنگام صدور و اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی

آخرین مرحله از مواجهه کودک در مقام متهم با قانون و نمایندگانش، مرحله‌ای است که در آن اقدام اصلاحی و تربیتی لازم نسبت به کودک صادر و اعمال می‌شود. در این مرحله قانونا کودک دیگر متهم نیست و ارتکاب عمل مجرمانه توسط او اثبات شده است.

اصل اساسی در مورد کودک یا نوجوانی که مرتکب یک فعل مجرمانه شده این است که هدف نهایی از تعقیب کیفری کودک یا نوجوان و محاکمه او، نه تنبیه و تنبه او، بلکه تلاش برای اصلاح و تربیت او برای بازگشت به جامعه و کمک به او برای رهایی از بند رفتارهای بزهکارانه است. جنبه عملی این اصل به این معنی است که اعمال هر نوع از مجازات یا اقدام اصلاحی و تربیتی علیه کودکان و نوجوانان که تأثیرات ماندگار، دائمی و طولانی بر زندگی فردی، اجتماعی و به‌ویژه آینده کودک دارد می‌بایست ممنوع باشد.

لزوم برقراری این اصل است که تدوین‌کنندگان و تصویب‌کنندگان پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک را بر آن داشت تا در بند الف ماده ۳۷ این پیمان‌نامه، صدور و اعمال «مجازات اعدام یا حبس ابد بدون امکان آزادی» را برای افراد زیر ۱۸ سال ممنوع اعلام کنند. همچنین این ماده تصریح می‌کند که «هیچ کودکی مورد شکنجه یا سایر رفتارهای بی‌رحمانه، غیرانسانی یا تحقیرآمیز قرار نگیرد».

از همین‌روست که افراد زیر ۱۸ سال از اساس نباید با همان معیارهایی تحت مجازات قرار گیرند که افراد بزرگسال در صورت ارتکاب جرم به واسطه آن‌ها مجازات می‌شوند. در نتیجه در صدور و اعمال مجازات علیه کودکان و نوجوانان، این امکان اجرای برنامه‌ها و اقدامات اصلاحی و تربیتی است که باید به عنوان اولین هدف نسبت به کودک یا نوجوان مرتکب یک عمل مجرمانه در نظر گرفته شود.

بر این اساس شکی نیست، محل نگهداری کودکان و نوجوانان مرتکب عمل مجرمانه، برای اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی می‌بایست با زندان‌های معمول محل نگهداری مجرمان متفاوت بوده و نه تنها نام آن، بلکه شرایط نگهداری، امکانات، برنامه‌ها و حتی معماری داخلی آن با زندان تفاوت‌های اساسی داشته باشد.

اقدامات اصلاحی و تربیتی مجاز برای افراد زیر ۱۸ سال

قانون مجازات اسلامی در ایران نسبت به تمامی افراد زیر ۱۸ سال مرتکب عمل مجرمانه، رویکرد یکسانی را در پیش نداشته و در اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی (مجازات) میان کودکان (تا ۱۵ سال) و نوجوانان (۱۵ تا ۱۸ سال) قائل به تفکیک شده است. این تفکیک مبتنی بر سن در حالی صورت گرفته که پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک صراحتاً اعمال هر گونه مجازات دائمی و پایدار از جمله اعدام را علیه تمامی افراد زیر ۱۸ سال ممنوع کرده است.

علاوه بر تفکیک سنی، تفکیک دیگری نیز در قانون مجازات اسلامی در ایران وجود دارد که صدور و اعمال مجازات علیه کودکان و نوجوانان را تحت تاثیر قرار می‌دهد. در این تفکیک نوع اقدامات اصلاحی و تربیتی و مجازات نسبت به «حدی» یا «تعزیری» بودن جرم نیز متفاوت بوده و مجازات مربوطه با توجه به جرم ارتكابی حدی یا تعزیری توسط افراد زیر ۱۸ سال پیش‌بینی شده است.

به طور کلی جرائم «حدی» به جرائمی گفته می‌شود که قانون‌گذار مجازات آن‌ها را با پیروی کامل از احکام کیفری شرع اسلام تعیین کرده و مرجع قضائی هیچ اختیاری در تغییر میزان و کیفیت آن‌ها ندارد؛ مانند جرم مصرف مشروبات الکلی که در شرع اسلام با عنوان جرم «شرب خمر» برای آن ۸۰ ضربه شلاق حدی تعیین شده و همین میزان نیز عیناً در قانون در ایران پیش‌بینی شده است. محاربه، افساد فی الارض، بغی، سب‌النبی و زنا از جمله جرائم حدی و اعدام، شلاق، سنگسار، تبعید و قطع عضو مجازات‌های حدی هستند.

در مقابل اما جرائم «تعزیری» جرائمی هستند که میزان و کیفیت مجازات آن‌ها با عنوان تعزیر توسط قانون‌گذار تعیین شده و مرجع قضائی نیز اختیار و صلاحیت کاهش، تغییر و تعلیق آن را دارد؛ مانند جرم اخلال در نظم عمومی که مجازات تعزیری آن در قانون سه ماه تا یک سال زندان و تا حداکثر ۷۴ ضربه شلاق توسط قاضی تعیین می‌شود. نتیجه این تفکیک در قوانین در ایران این است که اقدامات اصلاحی و تربیتی علیه افراد ۱۵ تا ۱۸ سال به‌ویژه در جرائم حدی، قانوناً می‌تواند بسیار به مجازات‌های اعمالی علیه افراد بزرگسال (بالای ۱۸ سال) شبیه باشد.

حقوق کودکان زیر ۱۵ سال در جریان صدور و اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی

وضعیت ویژه کودکان زیر ۱۵ سال متهم به ارتکاب یک فعل با نتایج مجرمانه و لزوم اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی علیه آنان به جای مجازات، در ماده ۸۸ و ۹۱ قانون مجازات اسلامی در ایران مورد تاکید قرار گرفته و حقوقی را برای این کودکان به رسمیت شناخته است.

۱- ملاک، سن مرتکب هنگام وقوع عمل مجرمانه است

یکی از اصلی ترین حقوقی که کودکان زیر ۱۵ سال مرتکب فعل مجرمانه باید از آن بهره مند شوند، این است که ملاک قرارگیری آنها در این گروه، سن آنها در زمان وقوع فعل مجرمانه است، نه زمان رسیدگی. این بدان معنی است که کودکی که در ۱۴ سالگی عمل مجرمانه ای مرتکب می شود و دادگاه رسیدگی به عمل او در ۱۶ سالگی برگزار می شود، این حق غیر قابل انکار را دارد که از حقوق افراد زیر ۱۵ سال بهره مند شده و با اقدامات اصلاحی و تربیتی پذیرایی شود، نه مجازات های پیش بینی شده برای افراد ۱۵ تا ۱۸ سال

۲- اولویت با اقدامات اصلاحی و تربیتی است

ضرورت حفاظت از کودکان زیر ۱۵ سال در برابر آسیب های روانی و اجتماعی ناشی از حبس در هر مکان و از هر نوع، ایجاب می کند که اولویت نسبت به این کودکان اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی در محیطی امن و آرام بوده و تلاش برای اصلاح و بازپروری این کودکان در مکان امن خانه انجام پذیرد.

این الزام در ماده ۸۸ قانون مجازات اسلامی نسبت به جرائم تعزیری مورد شناسایی قرار گرفته و اولویت برای کودکان زیر ۱۵ سال که مرتکب یک عمل مجرمانه تعزیری شده اند، صدور و اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی در محیط امن خانه و نزد والدین یا محیطی به مانند خانه است.

البته اولویت اقدامات اصلاحی و تأمینی به این معنی نیست که این قانون اعمال هر گونه نگهداری اجباری کودکان زیر ۱۵ سال در مکان مشخص (کانون اصلاح و تربیت) را به طور کلی ممنوع کرده باشد، بلکه این گزینه را به عنوان راه حل پایانی و تنها در جرائم تعزیری درجه ۵ به بالا مجاز دانسته است. بر اساس بند ۳ ماده ۸۸ قانون مجازات اسلامی،

در مورد جرائم تعزیری درجه یک تا پنج دادگاه می‌تواند فرد زیر ۱۵ سال را به سه ماه تا یک سال نگهداری در کانون اصلاح و تربیت کند.

در عین حال اما بنا بر تبصره اول همین ماده، نگهداری کودک ۱۲ تا ۱۵ ساله مرتکب یکی از جرائم تعزیری درجه یک تا پنج به مدت سه ماه تا یک سال در کانون اصلاح و تربیت الزامی است و از سوی دیگر اعمال آن نسبت به کودکان زیر ۱۲ سال در هیچ شرایطی مجاز نیست.

درباره جرائم شرعی (حد و قصاص) نیز بنا بر تبصره دوم ماده ۸۸ همین شرایط صادق است و در صورت ارتکاب یک جرم شرعی توسط کودکان نابالغ (۱۲ تا ۱۵ سال در پسران و زیر ۹ سال در دختران)، کودک مرتکب به سه ماه تا یک سال نگهداری در کانون اصلاح و تربیت یا اخطار و تذکر یا اخذ تعهد کتبی به عدم تکرار جرم محکوم می‌شود. شکی نیست بر اساس همین تبصره اعمال نگهداری اجباری در کانون اصلاح و تربیت نسبت به کودکان نابالغ (۱۲ تا ۱۵ سال در پسران و زیر ۹ سال در دختران) در صورت ارتکاب جرم حدی ممنوع است و درباره آن‌ها صرفا اقدامات اصلاحی و تربیتی اشاره شده در ماده ۸۸ (بند الف تا پ) قابل اعمال است.

۳- تفکیک کودکان از نوجوانان در کانون اصلاح و تربیت

ضرورت حفاظت حداکثری از کودکان نسبت به آسیب‌های اقدامات اصلاحی و تربیتی، به‌ویژه آسیب‌های ناشی از نگهداری آن‌ها در کانون اصلاح و تربیت، ایجاب می‌کند که این کودکان در محیطی کاملا کنترل شده قرار داشته و نظارت کامل و دقیقی بر ارتباطات آن‌ها با یکدیگر و روند مشارکت آنان در برنامه اصلاحی اعمال شود. برای تامین این هدف ضروری است که کودکان زیر ۱۵ سال در محلی جدا از نوجوانان (۱۵ تا ۱۸ ساله) در مراکز مربوطه (کانون‌های اصلاح و تربیت) نگهداری شوند.

در همین زمینه ماده ۶ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان به صراحت الزام به تفکیک نگهداری کودکان زیر ۱۵ سال از نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ سال در کانون‌های اصلاح و تربیت را به رسمیت شناخته است. بنا بر بند پ این ماده، سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور موظف شده تا در کانون‌های اصلاح و تربیت، کودکان را به صورت تفکیک شده و جدا از نوجوانان نگهداری کند.

۴- ممنوعیت اعمال آثار محکومیت کیفری نسبت به کودکان و نوجوانان

یکی از نتایج ارتکاب جرم و محکومیت کیفری ناشی از آن در قریب به اتفاق همه نظام‌های حقوقی و قضائی در کشورهای دنیا، آثار و تبعاتی است که محکومیت کیفری برای مرتکبان به جرم به همراه دارد. این آثار عموماً خود را در قالب ممنوعیت و محرومیت از برخی حقوق اجتماعی مانند امکان اشتغال به برخی از مشاغل نشان می‌دهند و تحت عنوان «سابقه کیفری» یا «سوء پیشینه کیفری» شناخته می‌شوند.

در این میان اما اولویت اصلاح و بازپروری کودکان و نوجوانان (تمامی افراد زیر ۱۸ سال) مرتکب یک عمل مجرمانه و ضرورت بازگشت آن‌ها به جامعه، نیازمند حفاظت از این کودکان در برابر آثار محکومیت کیفری است. در راستای تأمین این هدف، مهم‌ترین نکته اعمال تمایز میان کودکان محکوم به اقدامات اصلاحی و تربیتی - حتی آن‌هایی که به نگهداری در کانون‌های اصلاح و تربیت محکوم می‌شوند - با مجرمان و محکومان کیفری است. نتیجه عملی این موضوع این است که کودکان مرتکب یک عمل مجرمانه باید از تبعات و آثار محکومیت کیفری در امان بوده و نباید مشمول این آثار شوند.

در ایران نیز ماده ۹۵ قانون مجازات اسلامی صراحتاً این حق را برای تمامی افراد زیر ۱۸ سال مرتکب یک عمل مجرمانه به رسمیت شناخته و بنا بر این ماده، محکومیت‌های کیفری اطفال و نوجوانان فاقد آثار کیفری خواهد بود. این بدان معنی است که مواد ۲۵ و ۲۶ قانون مجازات اسلامی درباره مجازات‌های تبعی نسبت به کودکان و نوجوانان قابل اعمال نیست و تمامی افراد زیر ۱۸ سال مرتکب یک عمل مجرمانه از این آثار مبری هستند.

حقوق کودکان و نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ سال در روند صدور و اعمال اقدامات اصلاحی و تربیتی

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد تفکیک سنی موجود در قانون مجازات اسلامی در ایران سبب پیش‌بینی اقدامات متفاوت اصلاحی و تربیتی بین کودکان (زیر ۱۵ سال) و نوجوانان (۱۵ تا ۱۸ سال) شده است. این تفکیک سنی در عمل موجب تعیین اقدامات اصلاحی و تربیتی مجازات‌گونه برای نوجوانان شده و مسئولیت کیفری آن‌ها در برابر ارتکاب عمل مجرمانه را افزایش داده است.

علاوه بر نتیجه اعمال تفکیک سنی بر مجازات‌های پیش‌بینی‌شده برای نوجوانان،

تفکیک اعمال شده در زمینه نوع جرائم (تعزیری و حدی) عملاً باعث شناسایی مسئولیت کامل کیفری برای نوجوانان در جرائم حدی شده که مشخصاً بر خلاف اصول اساسی پیمان نامه جهانی حقوق کودک، به ویژه ماده ۳۷، است و با حقوق به رسمیت شناخته شده برای کودکان و نوجوانان در آن در تناقض است.

در همین زمینه ماده ۸۹ قانون مجازات اسلامی با افزایش قابل توجه حداکثر مدت زمان نگهداری نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ سال، این مدت را از حداکثر یک سال در کودکان زیر ۱۵ سال به ۵ سال در نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ سال در جرائم تعزیری درجه یک تا سه افزایش داده است. افزایش مدت زمان مجاز نگهداری نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ سال در قانون اصلاح و تربیت در جرائم تعزیری درجه ۴ نیز وجود دارد و بنا بر بند ب این ماده بین یک تا سه سال و همچنین در جرائم تعزیری درجه ۵ از سه ماه تا یک سال است. جریمه نقدی برای نوجوانان نیز از دیگر مجازات‌هایی است که ماده ۸۹ قانون مجازات اسلامی برای مرتکبان ۱۵ تا ۱۸ ساله جرائم تعزیری درجه ۵ و پایین‌تر پیش‌بینی کرده است.

یکی دیگر از مجازات‌های پیش‌بینی شده برای نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ ساله ارائه خدمات عمومی رایگان است که صرفاً در جرائم تعزیری درجه ۵ قابل اعمال است. بنا بر بند پ ماده ۸۹ قانون مجازات اسلامی، دادگاه می‌تواند مرتکب جرم تعزیری درجه ۵ را به انجام یکصد و هشتاد تا هفتصد و بیست ساعت خدمات عمومی رایگان محکوم کند. در عین حال اما این میزان ساعت خدمات عمومی رایگان نمی‌تواند از روزی ۴ ساعت تجاوز کند و نباید به منافع و حقوق عالیه کودک خدشه وارد کند و به ویژه نباید دسترسی او به آموزش و تحصیل را محدود کند.

در این میان علی‌رغم تعهدات بین‌المللی نظام قانون‌گذاری در ایران، به ویژه در رابطه به پیمان نامه جهانی حقوق کودک، صدور و اعمال مجازات مرگ نسبت به افراد زیر ۱۸ سال همچنان هم در قوانین موضوعه در ایران وجود دارد و هم در عمل مواردی از صدور و اجرای این مجازات علیه نوجوان ۱۵ تا ۱۸ ساله همچنان دیده می‌شود.

در همین زمینه اگرچه ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی در ایران اعمال مجازات حد یا قصاص نسبت به نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ ساله را منوط به «درک ماهیت و حرمت جرم ارتكابی و رشد و کمال عقلی» منوط کرده، اما از آن‌جا که بنا بر تبصره همین ماده تشخیص رشد و کمال عقلی در نوجوان به دادگاه واگذار شده، در عمل این صرف عبور سن نوجوان از

مرحله بلوغ شرعی (۱۵ سال تمام در پسران) است که به عنوان معیار از سوی دادگاه‌ها مورد استفاده قرار گرفته و عملاً منجر به صدور و اعمال مجازات قصاص نفس (اعدام) علیه افراد زیر ۱۸ سال می‌شود.

قوه قضائیه در آبان ماه ۱۴۰۲ با صدور دستورالعملی با عنوان «دستورالعمل چگونگی تشخیص رشد و کمال عقل افراد بالغ کم‌تر از هجده سال تمام شمسی»، سعی کرده صدور احکام اعدام علیه افراد زیر ۱۸ سال را تحت یک رویه واحد درآورد. علی‌رغم صدور این دستورالعمل، اما همچنان عدم الزام دادگاه در ماده ۹۱ قانون مجازات اسلامی به احراز آنچه که «رشد و کمال عقل» افراد ۱۵ تا ۱۸ سال خوانده شده، پابرجا ست و قضات همچنان هیچ الزامی برای احراز این مسئله برای صدور حکم اعدام ندارند. ضمن این‌که قضات همچنان این اختیار را دارند که نظر کارشناسی پزشکی قانونی را نپذیرند.

در این میان اما بنا بر این دستورالعمل، هم قاضی دادگاه و هم کارشناس پزشکی قانونی موظفند چگونگی احراز «رشد و کمال عقل» یا عدم احراز آن را در رأی و گزارش خود به صراحت قید کنند. به علاوه این‌که بر اساس ماده ۳ این دستورالعمل، نظریه کارشناسی پزشکی قانونی باید به طور مستدل، مستند، صریح و مشتمل بر خلاصه نتایج حاصل از بررسی‌های به‌عمل آمده باشد.

این بدان معنی است که جدای از تلاش برای لغو کامل امکان صدور و اعمال مجازات مرگ علیه افراد زیر ۱۸ سال، آنچه باید از سوی کنشگران حقوق کودکان و به‌ویژه حقوق‌دانان و وکلای دادگستری در پرونده‌های مربوط به جرائم حدی، به‌ویژه قتل عمد، مورد توجه قرار گیرد، تلاش برای اثبات فقدان همین سه شرط اصلی، یعنی «درک ماهیت و حرمت جرم ارتكابی و رشد و کمال عقلی»، نسبت به نوجوان متهم است تا به این وسیله از صدور حکم قصاص علیه او جلوگیری شود.

علی‌رغم تفاوت‌های موجود در صدور و اعمال مجازات میان کودکان (۹ تا ۱۵ سال) و نوجوانان (۱۵ تا ۱۸ سال) اما برخی حقوق برای مرتکبان ۱۵ تا ۱۸ ساله یک عمل مجرمانه نیز به رسمیت شناخته شده است.

۱- ملاک، سن مرتکب هنگام وقوع عمل مجرمانه است

درباره نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ سال نیز ملاک اعمال تفاوت نسبت به آن‌ها برای تعیین اقدامات

اصلاحی و تربیتی، سن آنان در زمان وقوع فعل مجرمانه است، نه زمان رسیدگی یا اعمال مجازات. این بدان معنی است که نوجوانی که مثلاً در ۱۷ سالگی عمل مجرمانه‌ای مرتکب می‌شود و دادگاه رسیدگی او بعد از ۱۸ سالگی برگزار می‌شود، این حق غیر قابل انکار را دارد که از حقوق افراد ۱۵ تا ۱۸ ساله بهره‌مند شده و روند تعیین اقدامات اصلاحی و تربیتی متناسب با سن وی هنگام ارتکاب عمل مجرمانه (۱۷ سالگی) انجام گیرد.

۲- تفکیک نگهداری نوجوانان از مجرمان بالغ

الزام حقوقی و قانونی مربوط به نگهداری تفکیکی افراد زیر ۱۸ سال از مجرمان بالغ، نسبت به نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ ساله نیز جاری است و این نوجوانان نیز باید در در محیطی کاملاً کنترل‌شده و با نظارت کامل و دقیق نگهداری شوند. در همین زمینه بر اساس ماده ۵۲۵ قانون آیین دادرسی کیفری، نوجوانان (۱۵ تا ۱۸ سال) محکوم، باید در کانون‌های اصلاح و تربیت، جدا از افراد بالغ (بالای ۱۸ سال) نگهداری شوند.

۳- ممنوعیت اعمال آثار محکومیت کیفری نسبت به نوجوانان

همان‌طور که پیش‌تر نیز گفته شد، از آن‌جا که اولویت در برخورد با افراد زیر ۱۸ سالی که مرتکب عمل مجرمانه می‌شوند، اصلاح و تربیت و بازگرداندن آن‌ها به جامعه است، آثار حقوقی محکومیت کیفری که افراد بالغ در صورت محکومیت به آن دچار می‌شوند، بایستی نسبت به نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ ساله بی‌اثر گردد.

این حق در ایران علاوه بر کودکان برای نوجوانان ۱۵ تا ۱۸ ساله نیز به رسمیت شناخته شده و بنا بر ماده ۹۵ قانون مجازات اسلامی، محکومیت‌های نوجوانان نیز به مانند کودکان فاقد آثار کیفری است. این بدان معنی است که مواد ۲۵ و ۲۶ قانون مجازات اسلامی درباره مجازات‌های تبعی نسبت به نوجوانان قابل اعمال نیست و تمامی افراد ۱۵ تا ۱۸ ساله مرتکب یک عمل مجرمانه از این آثار مبری هستند.

۴- حق تعلیق کامل مجازات یا تعویق صدور آن

وضعیت متفاوت نوجوانان مرتکب یک عمل مجرمانه از مجرمان بالغ و نیازهای آنان با توجه به سن خود، ایجاب می‌کند که صدور و اعمال مجازات و اقدامات اصلاحی و تربیتی علیه

آن‌ها همراه با انعطاف بوده و اجرای بخشی یا همه آن بسته به شرایط فرد ۱۵ تا ۱۸ ساله برای مدت مشخصی تعلیق شود.

شکی نیست که امکان تعلیق مجازات نسبت به نوجوان ۱۵ تا ۱۸ ساله باید مضاف بر امکانات قانونی موجود نسبت به محکومان بالغ باشد و اختیارات بیش‌تری را برای دادگاه در تعلیق مجازات فراهم کند.

برای تامین این هدف ماده ۹۴ قانون مجازات اسلامی، به دادگاه اختیار داده است که در صورت لزوم، صدور حکم نسبت به پرونده یک نوجوان ۱۵ تا ۱۸ ساله را به تعویق انداخته یا اجرای مجازات صادرشده نسبت به او را برای هر مدت زمانی که صلاح می‌داند تعلیق کند.

نکته مهم نسبت به این حق برای نوجوانان مرتکب یک عمل مجرمانه این است که والدین و وکلای مدافع نوجوان مورد نظر، باید نسبت به این حق آگاهی داشته و در صورت نیاز نوجوان اعمال آن را از دادگاه درخواست کنند.

کودک در مقام بزه‌دیده

دومین مرحله از مواجهه فرد زیر ۱۸ سال با قانون و نمایندگان آن (پلیس و دستگاه قضائی) زمانی است که کودک یا نوجوان، خود به عنوان بزه‌دیده از یک فعل یا ترک فعل مجرمانه، نیاز به حمایت و حفاظت پیدا کرده و در پناه قانون قرار می‌گیرد. در این مرحله نیز همان وضعیت آسیب‌پذیر کودک سبب می‌شود، روندهای معمول برخورد قانون و نمایندگانش با یک بزه‌دیده جرم، نه تنها فایده‌ای برای کودک نداشته باشد بلکه او را در معرض آسیب مضاعف قرار دهد.

برای جلوگیری از چنین آسیب‌هایی و همچنین با هدف تامین حداکثری امنیت و کرامت انسانی کودک، به قوانین، مقررات و آیین‌نامه‌های ویژه‌ای نیاز است که در آن رفتار و عملکرد قانون و نمایندگانش با توجه به سن و نیاز کودک تعیین شده باشد.

ضرورت حمایت ویژه از افراد زیر ۱۸ سال در برابر هر گونه آسیب و نقض حقوق از جمله موضوعاتی است که صراحتاً در پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک مورد اشاره قرار گرفته و در راستای آن حقوقی برای کودکان و نوجوانان و تکالیفی برای حاکمیت‌ها به رسمیت شناخته شده است. علاوه بر پیمان‌نامه جهانی، در قوانین داخلی موضوعه در ایران، به‌ویژه قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹، نیز حقوق مشخصی برای کودکان و نوجوانان در معرض آسیب از جرم، مورد شناسایی قرار گرفته است.

حقوق کودک و نوجوان در مقام بزه‌دیده

۱- حق کودک بر شنیده شدن

حق شنیده شدن که پیش‌تر به آن اشاره شد، تنها معطوف به کودک یا نوجوان متهم به ارتکاب یک عمل مجرمانه نیست و فرد بزه‌دیده زیر ۱۸ سال نیز می‌بایستی از این حق بهره‌مند شود.

در همین زمینه ماده ۱۲ پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک، صراحتاً اعلام می‌کند که کودک باید در تمامی مراحل رسیدگی قضائی فرصت کامل اظهار نظر درباره مسائل مربوط به خود داشته و این فرصت به صورت مناسب برای او فراهم شود.

نتیجه عملی شنیده شدن صدای کودک در کودکان و نوجوانان بزه‌دیده این است که درخواست کودک یا نوجوان، مبنی بر نیاز به کمک یا اعلام او مبنی بر در معرض جرم قرار گرفتن، باید از سوی قانون و نمایندگانش مورد پذیرش واقع شده و اقدامات و تدابیر حمایتی برای کودک یا نوجوان مورد نظر فراهم گردد.

این حق برای افراد بزه‌دیده زیر ۱۸ سال در قانون حمایت از اطفال و نوجوانان به صراحت مورد شناسایی قرار گرفته است و بنا بر ماده ۳۰ این قانون علاوه بر جهات قانونی موجود در قانون آیین دادرسی کیفری برای آغاز تعقیب کیفری، تقاضای طفل یا نوجوان نیز این وظیفه را برای قانون و نمایندگانش (دستگاه قضائی، پلیس و نهادهای حمایتی) ایجاد می‌کند که تعقیب کیفری و اقدامات حمایتی مورد نیاز را آغاز کنند.

۲- محرمانگی و عدم افشاء هویت کودک بزه‌دیده

اصل محرمانگی و مخفی ماندن هویت فرد زیر ۱۸ سال که پیش‌تر درباره آن صحبت کردیم نسبت به کودک یا نوجوان بزه‌دیده نیز برقرار است و منافع عالیه او ایجاب می‌کند که هویت وی در مقام بزه‌دیده یک عمل مجرمانه نیز حفظ شود. در همین زمینه ماده ۱۹ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان، صراحتاً لزوم حفظ هویت و اطلاعات کودک یا نوجوان بزه‌دیده را مورد شناسایی قرار داده و افشاء آن، به‌ویژه توسط رسانه‌ها، را ممنوع اعلام کرده است.

شکی نیست همان‌طور که این ماده نیز خود به صراحت اشاره کرده، انتشار هر گونه عکس یا تصویر از فرد بزه‌دیده زیر ۱۸ سال و همچنین اطلاعات شخصی و هویتی او

مشمول این ممنوعیت قرار گرفته و همچنین برای متخلفان مجازات پیش‌بینی شده است

۳- الزام قانونی به حمایت از کودک و نوجوان در وضعیت مخاطره‌آمیز

ترکیب آسیب‌پذیری افراد زیر ۱۸ سال در برابر خطرهای آسیب‌ها و ضرورت حمایت قانون و نمایندگانش از آن‌ها ایجاب می‌کند که الزام قانونی به حمایت از کودک و نوجوان از صرف بزه‌دیدگی فراتر رفته و در معرض خطر قرار گرفتن آن‌ها را نیز شامل شود. چراکه در بسیاری از موارد بزه‌دیدگی، امکان نجات کودک پیش از وقوع بزه یا حین تداوم آن وجود دارد. تامین این هدف نیاز به قوانینی دارد که به واسطه آن نهادهای حمایتی و حفاظتی موظف به ورود به موضوع و حمایت از کودک یا نوجوان در معرض خطر شوند.

در همین زمینه ماده ۳ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان با تعریف وضعیتی با عنوان «وضعیت مخاطره‌آمیز»، قرارگیری فرد زیر ۱۸ در این وضعیت - اگر منجر به بزه‌دیدگی یا آسیب جسمی، روانی، اجتماعی، اخلاقی و یا امنیتی نسبت به او شود - را نیازمند مداخله فوری برای حمایت قانونی از وی دانسته است. شکی نیست که این مداخله می‌بایست از سوی مراجع و نهادهای مسئول قانونی (سازمان بهزیستی، دستگاه قضائی و پلیس) صورت گیرد تا هم تاثیر کافی داشته باشد و هم به صورت قانونی پیش رود.

بازماندن از تحصیل، هر گونه وضعیت زیان‌بار ناشی از فقر شدید، آوارگی، پناهندگی، مهاجرت یا بی‌تابیتی، فرار مکرر از خانه یا مدرسه، ترک تحصیل از سوی طفل با نوجوان، سوءرفتار نسبت به طفل و نوجوان یا بهره‌کشی از او و خشونت مستمر والدین یا سرپرستان قانونی علیه کودک یا نوجوان از جمله موارد وضعیت مخاطره‌آمیز است که بنا بر قانون، نیازمند مداخله فوری در راستای حمایت قانونی از فرد زیر ۱۸ است.

قانون حمایت از اطفال و نوجوانان همچنین برای انجام این هدف، در فصل دوم خود، وظایفی را نسبت به نهادهای دستگاه‌ها تعیین کرده است. ایجاد دفتر حمایت از اطفال و نوجوانان در قوه قضائیه و هر واحد قضائی در استان‌ها و همچنین دیگر وظایف تعیین‌شده در ماده ۵ و ۶ این قانون نسبت به قوه قضائیه، فرماندهی انتظامی، سازمان بهزیستی، وزارت کشور، وزارت آموزش و پرورش، وزارت بهداشت و درمان و دیگر نهادهای سازمان‌های دولتی و عمومی، همگی در راستای حمایت از کودکان و نوجوانان در برابر خطر و در وضعیت مخاطره‌آمیز است.

۴- جرائم علیه فرد زیر ۱۸ سال، عمومی و غیر قابل گذشت است

ضرورت حمایت از کودکان و نوجوانان و به‌ویژه نمایش عدم تحمل ارتکاب جرم علیه آن‌ها ایجاب می‌کند که اعمال هر گونه خشونت یا عمل مجرمانه علیه افراد زیر ۱۸ سال به عنوان جرمی عمومی و غیر قابل گذشت محسوب شده و قانون و نمایندگان بدون توجه به وجود شاکی خصوصی یا حتی گذشت او با مرتکب جرم برخورد کنند.

در همین زمینه ماده ۳۱ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان صراحتاً ارتکاب هر گونه عمل مجرمانه علیه افراد زیر ۱۸ سال را مصداق عمل مجرمانه «عمومی و غیر قابل گذشت» دانسته است. این بدان معنی است که شروع تعقیب کیفری مرتکب جرم، نیاز به شاکی خصوصی ندارد و قانون خود مجاز و بلکه موظف است مستقیماً شروع به پیگرد قانونی مجرم کند.

الزام دادستانی به ورود مستقیم به جرائم علیه افراد زیر ۱۸ سال همچنین در مواد ۷۰ و ۷۱ قانون آیین دادرسی کیفری، نیز مورد تأکید قرار گرفته است. بر اساس این دو ماده، حتی در مواردی که تعقیب کیفری نیاز به شکایت شاکی خصوصی دارد نیز، اگر بزه‌دیده محجور یا طفل باشد و دسترسی به قیم، ولی، سرپرست و والدین بزه‌دیده امکان‌پذیر نباشد یا آن‌ها به هر دلیلی علی‌رغم مصلحت طفل از شکایت خودداری کنند، دادستانی موظف است خود مستقیماً شروع به تعقیب مجرم و رسیدگی به موضوع کند.

علاوه بر الزام قانونی دادستانی مبنی بر ورود مستقیم به جرائم علیه افراد زیر ۱۸ سال، انجمن‌ها و سازمان‌های مردم‌نهادی که در زمینه حقوق کودکان و نوجوانان فعالیت می‌کنند، بنا بر ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری، می‌توانند نسبت به جرائم ارتكابی علیه افراد زیر ۱۸ سال اعلام جرم کرده و در دادرسی‌های مربوط به آن نیز مشارکت کنند.

۵- استفاده از افراد آموزش‌دیده و متخصص برای انجام تحقیقات

الزام به استفاده از افراد آموزش‌دیده و متخصص برای انجام تحقیقات مقدماتی تنها منوط به کودکان و نوجوانان متهم به ارتکاب عمل مجرمانه نیست و در انجام تحقیقات از افراد بزه‌دیده زیر ۱۸ سال نیز صادق است.

به طور کلی تجربه بزه‌دیدگی برای همه افراد تجربه‌ای بسیار ناخوشایند است و در موارد قابل توجهی ممکن است منجر به حمله‌های روانی شدید و شوک‌های عصبی

شود. حساسیت این مسئله نسبت به افراد زیر ۱۸ سال با توجه به شرایط آن‌ها به شکل محسوسی بیش‌تر است و در نتیجه انجام تحقیقات مقدماتی از آنان در مقام بزه‌دیده یک جرم نیز نیاز به استفاده از افراد متخصص و آموزش‌دیده دارد.

در همین زمینه ماده ۳۹ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان، صراحتاً اعلام کرده انجام هر گونه تحقیقات مقدماتی از اطفال و نوجوانان موضوع این قانون (از جمله فرد بزه‌دیده زیر ۱۸ سال) باید توسط اشخاص آموزش‌دیده انجام گیرد. شکی نیست منظور از افراد آموزش‌دیده در این ماده، افرادی است که به شکل ویژه در زمینه انجام تحقیقات و بازجویی از افراد زیر ۱۸ سال آموزش دیده‌اند و در این زمینه دارای دانش تخصصی هستند.

۶- حق کودک در بهره‌مندی از مداخله قانونی با کم‌ترین آسیب

یکی از اصولی که همواره در مداخله‌های قانون و نمایندگانش در وضعیت افراد زیر ۱۸ سال برای آن‌ها به رسمیت شناخته شده، اصل اساسی «مداخله بدون آسیب» است. بنا بر این اصل، هر گونه مداخله قانونی برای حمایت از کودکان و نوجوانان، باید با در نظر گرفتن منافع عالی‌ه کودک و تلاش برای ایراد کم‌ترین آسیب و رعایت حقوق اساسی وی انجام گیرد.

رعایت این اصل ایجاب می‌کند منافع و حقوق اساسی کودک از جمله بهره‌مندی کودک از تماس با خانواده همواره در اولویت قرار داشته و حتی هنگام مداخله حامیانه به نفع فرد بزه‌دیده زیر ۱۸ سال نیز، تلاش شود کم‌ترین ممانع ممکن در دسترسی کودک به خانواده اعمال شود.

در همین زمینه ماده ۴۶ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان، صراحتاً این حق را برای افراد بزه‌دیده زیر ۱۸ سال به رسمیت شناخته است. مطابق این ماده در تمام تدابیر و اقدامات حمایتی برای کودکان و نوجوانان، اولویت با اقداماتی است که منجر به تحدید و خروج فرد زیر ۱۸ سال از محیط خانواده یا قطع ارتباط با آن‌ها نشود.

شکی نیست که در احقاق این حق برای کودک و نوجوان، آنچه باید مورد توجه قرار گیرد علاوه بر منافع عالی‌ه کودک، امنیت جسمانی و روانی او است که در صورت در معرض خطر قرار گرفتن در محیط خانواده، ارتباط مورد نظر باید به شکلی برقرار شود که امنیت کودک یا نوجوان را تامین کند.

۷- لزوم تصمیم‌گیری بنا بر مصلحت کودک در موارد واگذاری سرپرستی او

با وجود شناسایی حق کودک در بهره‌مندی از خانواده، اما در مواردی که خانواده (والدین) خود عامل ارتکاب جرم علیه کودک باشند و امنیت و سلامت کودک را به خطر اندازند، قانون این حق را برای کودک به رسمیت شناخته که نگهداری از او با رعایت مصلحتش، به افراد دیگری واگذار شود.

نکته مهم درباره این حق، لزوم توجه دادگاه به مصلحت کودک و تصمیم‌گیری بر مبنای آن است. در همین زمینه قانون حمایت از کودکان و نوجوانان بی‌سرپرست و بدسرپرست، به صراحت رعایت مصلحت کودک در تصمیم‌گیری در واگذاری سرپرستی او به دیگران (غیر از والدین یا سرپرستان قانونی) را اصل اساسی دانسته و در مواد مختلفی از این قانون به رسمیت شناخته است.

بر این اساس باید دانست در موارد اعمال ماده ۱۱۷۳ قانون مدنی مبنی بر به‌خطرافتادن «صحت جسمانی و یا تربیت اخلاقی» طفل و یا موارد ج و د ماده ۸ قانون حمایت از کودکان و نوجوانان بی‌سرپرست و بدسرپرست، واگذاری سرپرستی کودک به افراد دیگر باید حتما مطابق با مصلحت کودک بوده و دادگاه موظف است در حکم خود مصلحت کودک را رعایت کند.

